

PSIXOLINGVISTIKANING PAYDO BO'LISHIDAN OLDINGI PSIXOLINGVISTIK G'OYALAR

Jurayeva Dilfuza Abdug'aniyevna
Alisher Navoiy nomidagi o'zbek tili va adabiyoti universiteti
“Ijtimoiy-gumanitar” fanlar kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: maqolada psixolingvistikaning paydo bo'lishidan oldingi psixologiyistik g'oyalar va psixolog olimlarning nazariy qarashlari borasidagi firklari, psixolingvistikaning qo'llanilish sohalari, nutqiy faoliyat, tilning funksiyalari, va tilni jamiyat va inson o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida qo'llanilishi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistik g'oyalar, til, nutq, ong, dunyoqarash, fikr, ma'lumot, jamiyat, dialektika, oqim, jarayon, faoliyat, inson, shakllanish, tafakkur.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ ДО ПОЯВЛЕНИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИКИ

Джураева Дилфуза Абдуганевна
Университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои Преподаватель
кафедры «Социально-гуманитарные» науки

Аннотация: в статье описываются психолингвистические идеи до появления психолингвистики и различия в теоретических взглядах учёных-психологов, области применения психолингвистики, речевая деятельность, функции языка, а также язык как связующее звено между применением общества и человека. .

Ключевые слова: психолингвистические идеи, язык, речь, сознание, мировоззрение, мысль, информация, общество, диалектика, течение, процесс, деятельность, человек, формирование, мышление.

PSYCHOLINGUISTIC IDEAS BEFORE THE EMERGENCE OF PSYCHOLINGUISTICS

Jurayeva Dilfuza Abduganiyevna
University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi
Lecturer at the Department of Social Sciences and Humanitarian

Abstract: in the article, psycholinguistic ideas before the emergence of psycholinguistics and differences in the theoretical views of psychological scientists, the fields of application of psycholinguistics, speech activity, functions of language, and language as a connecting link between society and man application is described.

Key words: psycholinguistic ideas, language, speech, consciousness, worldview, thought, information, society, dialectic, flow, process, activity, human, formation, thinking.

KIRISH. Vilgelm fon Gumboldt nutq faoliyati va tilni jamiyat va inson o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in sifatida tushungan. Til o'z dialektikasida - jarayon sifatida ham, tayyor berilgan narsa sifatida ham, inson aqliy faoliyatining bir qismi sifatida ham, ijtimoiy hodisa sifatida ham ko'rib chiqiladi. Fon Gumboldtning shogirdi G. Steyntal tilni faqat jarayon sifatida tushungan. Til dam oluvchi mavjudot emas, balki oqimli faoliyatdir. Til faqat individual psixik shakllanish sifatida qaraladi. Von Gumboldtning izdoshi Aleksandr Afanasyevich Potebnya nutq aktini faqat psixik hodisa, lekin til ekanligini aytdi. So'z ushbu aktga madaniy, ijtimoiy elementni kiritadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

19-asr tilshunosligidagi “neogrammatik yo'nalish” G. Pol, K. Brugman va boshqalar asarlarida tilni jarayon yoki jarayonlar yig'indisi sifatida emas, balki “aqliy obrazlar” yoki assotsiatsiyalar tizimi sifatida qaralgan. Keng ma'noda til deganda faqat mavhumlikda mavjud bo'lgan ma'lum komponentlar

va kategoriyalarning ma'lum bir majmuasi sifatida ham, insonning ijtimoiy tabiati va o'z fikrlarini boshqa odamlarga yetkazish ehtiyojiga asoslangan doimiy takrorlanadigan jarayon sifatida tushuniladi. Yigirmanchi asr tilshunosligining asoschisi Ferdinand de Sossyur tilning o'zini mavhumdan tashqari individual tizim sifatida, til qobiliyatini shaxs funksiyasi sifatida va nutqni - til orqali til qobiliyatini amalga oshiradigan individual harakat sifatida aniq ajratib ko'rsatdi. L.V. Shcherba «shaxsning nutqini psixofiziologik tashkil etish» tushunchasini kiritdi, u nutq faoliyati bilan birga ijtimoiy mahsulotdir. Bu nutqiy faoliyatlar nutq va tushunish jarayonlaridir. Til tizimi - bu ma'lum bir ijtimoiy qadriyat, ma'lum bir ijtimoiy guruhning barcha a'zolari uchun yagona va umumiy majburiy narsa, bu guruhning turmush sharoitida ob'ektiv ravishda berilgan. Maxsus lingvistik intizom – til psixosistematikasi yaratuvchisi G.Giyom tilni “shaxs-shaxs” munosabati nuqtai nazaridan emas, balki “inson-dunyo (universum)” nuqtai nazaridan tahlil qilishga asosiy e'tiborni qaratadi. Har bir insonning dunyoga munosabati tufayli odamlar bir-birlari bilan muloqot qilishlari mumkin. Bu uning qarashlari «dunyo qiyofasi» tushunchasiga yaqin. Gestalt. O. Nimeyer gap idrok etilganda uning grammatik tuzilishi boshidanoq gestalt kabi yaxlit bir butun sifatida qayta yaratilishini ko'rsatdi. Til boshqa qo'zg'atuvchilarga oddiy miqdoriy qo'shimcha bo'lib, lingvistik shakllar boshqa vositalarga qaraganda ancha nozik, o'ziga xos va nozik muvofiqlashtirishni ta'minlaydi, lekin u boshqa ogohlantiruvchilardan sifat jihatidan farq qilmaydi va faqat shaxsning ijtimoiy muhitga moslashadigan xatti-harakati shaklidir. “Psixolingvistika” atamasi birinchi marta amerikalik psixolog N. Pronko (1946) maqolasida ishlatilgan. Alohida fan sifatida 1953 yilda Indiana universiteti qoshidagi Ijtimoiy fanlar tadqiqot kengashining tilshunoslik va psixologiya qo'mitasi tomonidan iyun-avgust oylarida tashkil etilgan universitetlararo seminar natijasida paydo bo'lgan. Natijada «Psixolingvistika» kitobi yozildi, uning kontseptsiyasi quyidagi asosiy manbalarga asoslangan edi. Nutqning xatti-harakati nutq stimulini (kirishda) va (yoki) nutq reaksiyasini (chiqishda) kechiktiradigan va o'zgartiradigan filtrlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Birinchi avlod psixolingvistikasining xususiyatlari quyidagilardan iborat:

-tabiatda reaktiv: uning modernizatsiya qilingan versiyasida «rag'batlantirish-javob» sxemasiga to'liq mos keladi; psixolingvistika - nutqning atrof-muhitga moslashish nazariyasi, nutq nazariyasi ichki va inson-muhit tizimida muvozanatni o'rnatish vositasi sifatida;

-atomizm: psixolingvistika alohida so'zlar, grammatik aloqalar (grammatik shakllar) bilan shug'ullanadi;

-individualizm: psixolingvistika - bu nafaqat jamiyatdan, balki haqiqiy aloqa jarayonidan olingan, ma'lumot uzatish sxemasiga qisqartirilgan shaxsning nutq xatti-harakatlari nazariyasi.

Xomskiy (Chamskiy) o'zining psixolingvistik modelini qurib, Osgudga qaraganda tubdan boshqacha yo'lni tutdi, ya'ni xulq-atvor psixologiyasidan emas, balki tilshunoslikdan, xususan, o'zi ishlab chiqqan transformatsion modeldan. «Transformatsion» atamasini birinchi marta Xomskiyning o'qituvchisi Zelig Xarris kiritgan. Xomskiy ushbu yondashuvni tilni tavsiflashning yaxlit modeli - generativ grammatika shaklida taqdim etdi. Ushbu grammatika matni «hosil qiladi». Gapning bir butun sifatida sintaktik tuzilishiga nisbatan qo'llaniladigan maxsus turdagi qoidalar yoki operatsiyalar (transformatsion) mavjud. Xomskiy eng oddiy sintaktik tuzilmalar guruhini aniqladi - yadroviy tuzilmalar («Piter kitob o'qiyapti»), ularga transformatsiya operatsiyalari qo'llaniladi: passivizatsiya («Kitobni Pyotr o'qiyapti»), inkor («Piter kitob o'qimaydi»). kitob») va boshqalar. Xomskiyning fikricha, gapning hosil bo'lish ketma-ketligi quyidagicha. Asos (asosiy grammatik munosabatlar) chuqur tuzilmalarni keltirib chiqaradi. Chuqur struktura semantik komponentga kiradi va semantik talqinni oladi; transformatsiya qoidalari yordamida u yuzaki tuzilishga aylantiriladi, keyin esa fonologik komponent qoidalaridan foydalangan holda fonetik talqin qilinadi. Xomskiy qarashlarining keyingi rivojlanishida uchta asosiy fikrni ajratib ko'rsatish mumkin. Birinchidan, u o'z modelining tuzilishiga nafaqat grammatik, semantik va fonetik, balki pragmatik qoidalar deb ataladigan narsalarni - tildan foydalanish qoidalarini ham qo'shishni boshladi. Ikkinchidan, u «til qobiliyati» modeli va «til faoliyati» modeli o'rtasidagi tub farq haqida oldingi g'oyasini ishlab chiqdi. Birinchisi, tilning potentsial bilimidir va aynan shu narsa generativ model tomonidan tasvirlangan. Ikkinchisi - real nutq faoliyatida til qobiliyatidan foydalanishda yuzaga

keladigan jarayonlar. Birinchisi tilshunoslikning predmeti, ikkinchisi psixologiya. Birinchisi ikkinchisini belgilaydi va unga nisbatan birlamchi hisoblanadi. Uchinchi, Xomskiy lingvistik tuzilmalarning tug'maligi haqidagi g'oyani izchil asoslab berdi va himoya qildi.

Uchinchi avlod psixolingvistikasi ("yangi psixolingvistika").

J. Verch, Jerom Bruner, Georges Noise nomlari bilan bog'langan. J. Noizetning tezislaridan biri "avtonom psixolingvistika"ni rivojlantirish zaruratidir. Bu lingvistik modellardan avtonomiyaga ishora qiladi, ya'ni lingvistik va psixologik tuzilmalarning izomorfizmini bartaraf etish. Avtonom psixolingvistik operatsiyalar kognitiv va kommunikativ xarakterga ega. Ular kognitiv xususiyatga ega bo'lib, aloqa, o'zaro ta'sir va nutq ta'sirida aniq amalga oshiriladi. J. Noizet va J. Mehler psixolingvistikani kognitiv psixologiyaning bir qismi deb hisoblaydi. J. Verx asosiy e'tiborni lingvistik va psixologik xususiyatga ega bo'lgan axborotni qayta ishlashning bir vaqtning o'zida va boshqalarga qaratadi. Uchinchi avlod psixolingvistlari Chomskiyning tug'ma universal til tuzilmalarining rolini bo'rttirib ko'rsatishini tanqid qiladilar (Xomskiyning fikricha, bu tuzilmalar til materialida aniq berilmagan va bola unga o'rgatilgan har qanday tilni muvaffaqiyatli o'zlashtira oladi). Uchinchi avlod psixolingvistlari psixolingvistik jarayonlarni fikrlash, muloqot, xotiraning keng kontekstida qabul qiladilar va reaktivlik printsiplari ular uchun mutlaqo qabul qilinishi mumkin emas. L.S. Vygotskiy psixolingvist sifatida va uning maktabining psixolingvistikaga qo'shgan hissasi. Vygotskiyning ta'kidlashicha, nutq - bu jarayon, faoliyatning o'zaro bog'liq bosqichlari ketma-ketligi va shuning uchun fikrning so'z bilan munosabatini o'rganishni istagan tahlilning asosiy vazifasi bu harakatni tashkil etuvchi bosqichlarni o'rganishdir. Nutq avlodining birinchi bo'g'ini uning motivatsiyasidir. Ikkinchi bosqich - fikrlash (nutq niyati tushunchasiga to'g'ri keladi), uchinchi bosqich - fikrning ichki so'zdagi vositachiligi (bu nutq nutqining ichki dasturlashiga mos keladi). To'rtinchi bosqich - tashqi so'zlarning ma'nolarida fikrning vositachiligi yoki ichki dasturni amalga oshirish. Oxirgi, beshinchi bosqich - fikrning so'zdagi vositachiligi yoki nutqning akustik-artikulyatsiya orqali amalga oshirilishi (shu jumladan, fonatsiya jarayoni). Psixolingvistik birliklar - bu dekodlash va kodlash jarayonlarida bir butun sifatida funktsional ravishda ishlaydigan va darajadagi tahlilga mos keladigan xabarning segmentlari. Boshqacha qilib aytganda, psixolingvistik birliklar bir-biri bilan ierarxik munosabatda bo'lgan nutqiy harakatlar va operatsiyalardir. Vygotskiyning so'zlariga ko'ra, birlik deganda, elementlardan farqli o'laroq, butunga xos bo'lgan barcha asosiy xususiyatlarga ega bo'lgan va bu birlikning yanada ajralmaydigan tirik qismlari bo'lgan tahlil mahsulotlari tushuniladi.

NATIJALAR

Lingvistik (lingvistik) birliklar tilni tavsiflashning turli lingvistik modellarining invariantlaridir: masalan, lingvistik birlik sifatida fonema haqida gapirish mumkin. Bundan tashqari, psixolingvistik va psixologik birliklarni farqlash muhimdir. Agar ularning birinchisi nutqni hosil qilish va idrok etishning operativ birliklari, ana shunday hosil qilish va idrok etish jarayonlarida faoliyat yurituvchi o'ziga xos funktsional bloklar bo'lsa, ikkinchisi tilimiz haqidagi bilimlarimizning tarkibiy qismlaridir. Shunday qilib, lingvistik birliklar til yoki til standarti bilan korrelyatsiya qilinadi, ya'ni ijtimoiy guruhning «ijtimoiy xotirasida» ob'ektiv ravishda mavjud bo'lgan til tizimi va lingvistik me'yor bilan; psixolingvistik birliklar nutq faoliyati bilan bog'liq; psixologik birliklar ongdagi (va umuman psixikada) til qobiliyatining tuzilishi - nutq faolligini ta'minlaydigan psixofiziologik nutq tashkilotining aksidir.

Psixolingvistikaning fiziologik asoslari nazariyasi asoschisi N.A. Bernshteyn hisoblanadi. Harakatlarni tashkil etish, Bernshteyn nuqtai nazaridan, topologik printsiplari bilan tavsiflanadi. Xuddi shu tamoyil harakatsiz xatti-harakatlarga, xususan nutqqa to'liq taalluqlidir (fonema, morfema kabi tushunchalar, shuningdek, til tizimiga tegishli barcha narsalar topologikdir va ularning nutqda amalga oshirilishi metrikdir). Geometrik ob'ektning topologiyasi deganda uning o'lchami, shakli, konturining egriligi va boshqalardan qat'i nazar, uning sifat belgilarining yig'indisi tushuniladi. Tirik organizmlarning harakatlari, idrokdan kam bo'lmagan holda, aniq topologik kategoriyalar bilan belgilanadi. Besh qirrali yulduzni chizish hech birimizga qiyin bo'lmaydi, lekin biz bu chizma faqat bir shaklda saqlanib qolishini ishonch bilan taxmin qilishimiz mumkin. Harakatlarni muvofiqlashtirish turli xil afferentatsiya tizimlari tomonidan birgalikda amalga oshiriladigan va refleks halqasining asosiy strukturaviy formulasiga muvofiq amalga oshiriladigan hissiy tuzatish printsiplari asosida hal qilinadi. Har bir vosita vazifasi o'zining

mazmuni va semantik tuzilishiga qarab, u yoki bu darajani, boshqacha aytganda, uni tashkil etuvchi afferentatsiyalarning sifati va tarkibi nuqtai nazaridan va printsipga ko'ra eng mos keladigan u yoki bu hissiy sintezni topadi. ularning sintetik birikmasidan muammoning kerakli yechimiga. Ushbu daraja ushbu harakat uchun etakchi daraja sifatida belgilanadi. Amalga oshirilayotgan murakkab harakatning har bir texnik jihati va detallari ertami-kechmi quyi bo'g'inlar orasidan o'zlarini ta'minlaydigan hissiy tuzatishlar sifati bo'yicha ushbu detalga eng mos keladiganini topadi. Shunday qilib, vosita harakatining semantik tuzilishiga mos keladigan va faqat eng asosiy, semantik jihatdan hal qiluvchi tuzatishlarni amalga oshiradigan etakchi daraja tomonidan boshqariladigan murakkab ko'p darajali tuzilma paydo bo'ladi.

MUHOKAMA. Turli ierarxik tarzda tashkil etilgan darajalarni qurishning butun jarayoni harakatni avtomatlashtirishdir. Turli darajadagi xabardorlik darajasi (shuningdek, iroda darajasi) bir xil emas: u pastdan yuqoriga o'sadi. Harakatda faqat etakchi daraja va tegishli tuzatishlar amalga oshiriladi. Ixtiyoriy harakatning paydo bo'lishi va amalga oshirilishida quyidagi bosqichlarni ajratish mumkin:

- vaziyatni idrok etish va baholash;
- faoliyat natijasida vaziyat qanday bo'lishi kerakligini aniqlash;
- buning uchun nima qilish kerak;
- buni qanday qilish kerak.

Kelajakni ekstrapolyatsiya qilish uchun miya nafaqat mavjud narsalarni aks ettirishi, balki kelajakdagi vaziyatning modelini ham yaratishi kerak. Miyada bir vaqtning o'zida o'tmish-hozirgi va kelajak modeli mavjud bo'lib, ular doimiy ravishda birinchisiga oqib tushadi. O'tmish-hozirgi model bir ma'noli va qat'iydir, kelajak modeli esa faqat u yoki bu ehtimollik o'lchovi bilan ekstrapolyatsiyaga tayanishi mumkin. Bu yerda ekstrapolyatsiya «ehtimoliy prognozlash» atamasining analogidir. Ushbu modelda birlikning meta-kontseptsiyasi shunchaki o'z o'rnini topa olmaydi. Nutq faoliyati ma'lum bir mavhumlikdir, u individual nutqiy harakatlar shaklida faoliyatning barcha turlariga xizmat qiladi. Nutq faoliyati faqat nutq «intensiv qimmatli» bo'lganda, uni qo'zg'atuvchi motivni nutqdan boshqa yo'l bilan qondirish mumkin bo'lmaganda (masalan, boshqa tilni o'zlashtirish jarayoni) amalga oshiriladi. Boshqa hollarda, nutq yopiq faoliyat harakati emas, balki o'z oraliq maqsadiga ega bo'lgan, ular kiritilgan faoliyat aktining maqsadiga bo'ysunadigan va buning uchun umumiy motiv bilan turtki bo'lgan individual nutq harakatlarining yig'indisidir. Psixolingvistika psixologiyadan meros bo'lib qolgan usullardan ham, o'ziga xos, maxsus ishlab chiqilgan usul va usullardan ham foydalanadi. Eksperimental usullardan tashqari kuzatish va introspeksiya, shakllantirish usullari va boshqalar ham qo'llaniladi. Semantik masshtablash texnikasi. Mavzu test ob'ektini (masalan, so'zni) ushbu so'zning ma'nosiga sub'ektiv bahosiga muvofiq «issiq-sovuq» va hokazo kabi antonim sifatlar bilan berilgan darajali shkala bo'yicha joylashtirishi kerak. Ushbu turdagi klassik texnika Charlz Osgud tomonidan «semantik farqlash» dir. Yana bir variant - «semantik integral» V.I. Batova va Yu.A. Sorokin (1973), bu erda sinovdan o'tgan material butun matnlardir va vazifa ularni ma'lum bir muallifga bog'lashdir. Psixolingvistik eksperimentning evristik ahamiyatini oshirish uchun metodlar guruhlarini qo'llash kerak. Masalan, K. Noble usulidan foydalangan holda assotsiativ eksperiment plus semantik differentsial usuldan foydalangan holda eksperiment yoki semantik yaqinlik va semantik differentsial usul yordamida olingan ma'lumotlarning baholarini taqqoslash. Lingvistik eksperiment, eng umumiy ta'rifini berish uchun, til modellarini (til standart modellari) yoki funktsional nutq modellarini tekshirish maqsadida sub'ektning (ona tilida so'zlashuvchining) lingvistik ma'nosini ochib beradigan eksperimentdir.

XULOSA

Lingvistik eksperimentning uch turi mavjud ulardan ikkitasi 1931 yilda L.V. Shcherba tomonidan aniqlangan. Ijobiy lingvistik eksperiment - u yoki bu so'z, u yoki bu shakl va hokazolarning ma'nosi haqida bir oz taxmin qilgandan so'ng, siz ushbu qoidadan foydalangan holda bir nechta turli iboralarni aytish mumkinmi yoki yo'qligini sinab ko'rishingiz kerak. Tasdiqlovchi natija postulatning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Salbiy lingvistik eksperiment - noto'g'ri bayonot tuziladi va sub'ekt (axborot beruvchi) noto'g'rilikni topib, kerakli tuzatishlar kiritishi kerak.

Муқобил эксперимент - sub'ekt taklif qilingan segmentlarning o'ziga xosligini yoki o'ziga xos emasligini aniqlaydi.

O'rganilayotgan narsa nutq faoliyatida til qobiliyatining ishlashi emas, balki bu qobiliyatning shakllanishi bo'lib, tajriba shakllanish usullarini turlicha tashkil etish va olingan natijalar samaradorligini solishtirishdan iborat. Shakllanish shartlaridagi farq biz tomonidan ongli ravishda o'rnatilmagan va ongli ravishda tashkil etilgan, rejalashtirilgan bo'lsa, shakllantiruvchi eksperiment o'z-o'zidan bo'lishi mumkin. Shuningdek, shakllantiruvchi va tarbiyaviy tajribalarni farqlash kerak. Birinchi holda, mavzu til qobiliyatini shakllantirishning turli usullari, ikkinchisida - ta'lim natijalari uchun samaradorligi nuqtai nazaridan o'qitish usullarining turli xil variantlari.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Белянин В. П. «Психолингвистика»: Учебник. 6-е изд.- М.: Флинта, Московский психолого-социальный институт, 2009.- 416 с.
- 2.Горелов И. Н., Седов К. Ф. «Основы психолингвистики».— М., 1997.
- 3.Залевская А. А. «Введение в психолингвистику». — М.,1999.
4. Леонтьев А. А. «Основы психолингвистики». — М., 1997.
5. Седов К.Ф. Нейропсихолингвистика. М.: Лабиринт, 2007. - 274с.
6. Сахарный Л. В. «Введение в психолингвистику».— Л., 1989.(глава из книги «Введение в психолингвистику»).
7. Сахарный Л. В. «Из истории психолингвистики». Текст лекций «Введение в психолингвистику».— М., 1991. Ч. I, ч. II.
8. Ушакова Т. Н. «Психолингвистика». // Психология. Учебник для гуманитарных специальностей. — СПб., 2000.
9. Фрумкина Р. М. «Психолингвистика». М., 2001.
10. Цейтлин С.Н. Язык и ребёнок. Лингвистика детской речи. М.: Владос, 2000.- 240 с.
11. Шахнарович А. М. «Проблемы психолингвистики».— М., 1987.
12. Блумфилд Л. Употребление языка. // Звегинцев В. А. История языкознания XIX—XX веков в очерках и извлечениях.— М., 1965. .— Ч. II
13. Секерина И. «Психолингвистика». // Фундаментальные проблемы современной американской лингвистики.— М., 1997, с.231-260.
14. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика: Учебник для вузов. - М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001